

فصل نامه علمی پژوهشنامه تاریخ اسلام
سال چهاردهم، شماره پنجاه و پنجم، پاییز ۱۴۰۳
مقاله پژوهشی، صفحات ۵۷-۸۰

زندگی و زمانه تاج‌ماه آفاق‌الدوله، اولین زن مترجم ایرانی در گیلان عصر مشروطه

حسن حسینی‌نیکو^۱

چکیده

گیلان در دوره مشروطه تا پایان پهلوی اول یکی از پیشگام‌ترین مناطق ایران در ظهور کنشگری اجتماعی زنان بود. این پژوهش با رویکرد تاریخی-تحلیلی و بر پایه اسناد خانوادگی، مطبوعات و منابع کتابخانه‌ای، به بررسی زندگی و آثار تاج‌ماه آفاق‌الدوله، نخستین زن مترجم ایرانی، می‌پردازد. آفاق‌الدوله، اصالتاً اهل زنجان و عروس خاندان سردار امجد کرگنرودی، نخستین زنی بود که اثری را از زبان خارجی به فارسی ترجمه و به نام خود منتشر کرد. او پس از سقوط خاندان سردار امجد، در چمارسرای رشت ساکن شد و در فضای فرهنگی و سیاسی گیلان پس از مشروطه فعالیت داشت. یافته‌ها نشان می‌دهد پیوندهای فرهنگی گیلان با قفقاز، توسعه آموزش نوین و حضور زنان تحصیل کرده، زمینه‌ساز شکل‌گیری نخستین فعالیت‌های مدنی زنان شد. مطالعه زندگی آفاق‌الدوله تصویری روشن از نقش زنان روشنفکر گیلانی در گذار از سنت به تجدد ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: تاج‌ماه آفاق‌الدوله، جنبش زنان در عصر مشروطه، زنان تالش، زنان روشنفکر دوره قاجار، زنان گیلان.

۱. دانشجوی کارشناسی‌ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران. h.hoseininikoo@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۵/۰۸/۰۳

تاریخ دریافت: ۱۸/۰۵/۰۳

Life and Times of Taj Mah Āfāq al-Dowlah, the First Iranian Female Translator in Constitutional-Era Guilan

Hassan Hoseini Nikoo¹

Abstract

During the Constitutional period up to the end of the First Pahlavi era, Guilan was one of the pioneering regions in Iran in the emergence of women's social activism. This study, using a historical-analytical approach and based on family documents, newspapers, and library sources, examines the life and works of Taj Mah Āfāq al-Dowlah, the first Iranian female translator. Āfāq al-Dowlah, originally from Zanzan and the daughter-in-law of the Sardar Amjad family of Karganrud, was the first woman to translate a work from a foreign language into Persian and publish it under her own name. After the downfall of the Sardar Amjad family, she settled in Chamar-Sara, Rasht, and was active in the cultural and political life of post-Constitutional Guilan. The findings indicate that Guilan's cultural ties with the Caucasus, the expansion of modern education, and the presence of educated women provided the foundation for the emergence of the first women's civic activities. The study of Āfāq al-Dowlah's life offers a clear picture of the role of Guilan's intellectual women in the transition from tradition to modernity.

Keywords: Taj Mah Āfāq al-Dowlah, Women's Movement in the Constitutional Era, Talesh Women, Intellectual Women of the Qajar Period, Women of Guilan.

1. M.A. Student in History of Islamic Iran, University of Tehran, Tehran, Iran.
h.hoseininikoo@gmail.com

درآمد

گیلان از مناطق پیشرو در انقلاب مشروطه بود. به نوشته ملک‌زاده (۱۳۷۳)، ج. ۵، ص. ۱۰۳۵، «مردم گیلان مخصوصاً ساکنین رشت و بندر پهلوی که در آن زمان بندر انزلی خوانده می‌شد، بیش از سایر نقاط کشور استعداد قبول رژیم نو و مشروطیت را داشتند. علت اساسی این امر، بیشتر از این حقیقت سرچشمه می‌گیرد که گیلانی‌ها کمتر از سایر مردم ایران گرفتار قیودات و خرافات بودند و کمتر مرض ریاکاری و سالوسی در آنها دیده می‌شد. به علاوه، از دیرزمانی به واسطه نزدیکی و رابطه تجارتي که با روسیه و قفقاز مخصوصاً بادکوبه و تفلیس داشتند و مسافرت‌هایی که به آن نواحی می‌کردند و معاشرتی که با مردم آن دیار داشتند، تا حدی از افکار نوین آگاهی پیدا کرده بودند». از لحاظ رشد و بروز کنشگری اجتماعی زنان خطه گیلان نیز در میان سایر نقاط ایران پیشگام و پیشتاز بودند. زنان باسواد و روشنفکر این منطقه در مقایسه با دیگر مناطق ایران، زودتر و ساختارمندتر موفق به سازماندهی فعالیت‌ها و تشکیل جمعیت‌ها و سازمان‌های مدنی شدند؛ چنان‌که بسیار گفته شده، جان‌فشانی‌های زنان در راه استقرار مشروطه و مبارزه با استبدادطلبان، در تبریز و رشت بیش از مناطق دیگر بود. آنان برای شرکت در مبارزه مسلحانه در بیشتر مواقع به لباس مردان درآمدند و تنها در صورتی که کشته یا زخمی می‌شدند، هویتشان آشکار می‌شد (عاملی‌رضایی، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۰). در میان نیروهای رزمنده گیلانی که موفق شدند این منطقه را از تسلط استبدادطلبان خارج کنند، ۱۹ زن و دختر وجود داشت که به گفته دخترخوانده پیرم‌خان، مبارزان مشروطه‌خواه را یاری کردند و کشته شدند و در میان آنان، زنانی بودند که پس از شهادت شوهرانشان تفنگ به دست گرفته بودند (پاولویچ و دیگران، ۱۳۵۷، ص. ۷۰).

نخستین مدارس نوین زنان و نیز انجمن‌های نسوان که در منطقه گیلان و به طور ویژه شهر رشت شکل گرفته، نمودی واضح از پیشگامی زنان این منطقه در تلاش برای دستیابی به حقوق اجتماعی است. برخی شکوائیه‌هایی که زنان گیلانی خطاب به مجلس شورای ملی نوشته و در آنها دعاوی حقوقی خود در زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی و مسائل مربوط به ارث را مطرح کرده‌اند، باز سطح بالای مطالبه‌گری زنان

گیلانی در حوزه حقوق زنان را نشان می‌دهند.

پژوهش حاضر از طریق موردپژوهی و با بررسی زندگی یکی از زنان روشنفکر، باسواد و اهل فکر و فرهنگ ساکن گیلان در آستانه انقلاب مشروطیت، تلاش می‌کند تا با تمرکز بر موقعیت اجتماعی و آثارش، درک بهتری را از زمینه فرهنگی و تاریخی مشارکت زنان ممکن سازد و با ارزیابی و بررسی شبکه روابط او، برای ترسیم چهره تأثیرگذار زنان در گستره تاریخ و فرهنگ گیلان در انقلاب مشروطه گامی بردارد.

اولین مترجم زن ایرانی

اولین زن ایرانی که رسماً یک متن را از زبانی خارجی به فارسی ترجمه و منتشر کرد و نام خود را نیز پای کتاب به‌عنوان مترجم درج کرد، تاج‌ماه‌خانم آفاق‌الدوله است. روح‌بخشان (۱۳۹۰، ص. ۵۴۸)، نویسنده، پژوهشگر و مترجم پیشکسوت زبان فرانسه (۱۳۱۷-۱۳۹۰ش) می‌نویسد: تاج‌ماه آفاق‌الدوله نخستین بانوی ایرانی است که دست به ترجمه از یک زبان نسبتاً بیگانه به زبان فارسی زده است. او را باید اولین زن مترجم نمایشنامه در تاریخ ایران دانست. تاج‌ماه آفاق‌الدوله نمایشنامه «نادرشاه»، اثر نریمان نریمان‌اف را از زبان ترکی عثمانی به فارسی برگرداند و آن را در سال ۱۳۲۳، یعنی در آستانه انقلاب مشروطه ایران، منتشر کرده است. تاج‌ماه‌خانم ترجمه خود را با عنوان «نامه نادری» در ذی‌حجه ۱۳۲۳ در تهران به چاپ رساند (آدمیت، ۱۳۸۹، ص. ۴۲). بهبودی (۱۳۹۶، ص. ۱۵۹) در مورد تاج‌ماه آفاق‌الدوله می‌گوید: «بی‌شک اولین زن مترجم در ادبیات معاصر ایران است». از تاج‌ماه‌خانم غیر از این ترجمه، مجموعه‌ای از نامه‌ها، اشعار و کتابی به نام «صحت مظفری» برجای مانده است (طالبی، ۱۳۹۰، ص. ۴۹).

تأکیدی که در ابتدای این بخش آمد در مورد این‌که تاج‌ماه آفاق‌الدوله اولین مترجم زن ایرانی‌ای است که ترجمه مکتوب خود را به چاپ رسانده و نام خود را نیز به‌عنوان «مترجم» در ناصیه کتاب چاپ‌شده خود درج کرده، از آن‌جهت اهمیت دارد که در نظر گرفته شود در طول اعصار و قرون متمادی پیشتر از انقلاب مشروطیت در ایران، احتمالاً اگر نه بسیار، اما بوده‌اند زنان باسواد و آشنا با زبان‌های بیگانه‌ای که سال‌ها

پیشتر از تاج‌ماه آفاق‌الدوله چه‌بسا دست به ترجمه اثری حتی به‌صورت مکتوب نیز زده‌اند؛ اما به‌واسطه شرایط اجتماعی زنان و محدودیت‌های فرهنگی موجود در طول قرون متمادی، این امکان برای آنان ایجاد نشده که اثری را با نام خود منتشر کنند. به‌عنوان یک نمونه، می‌توان به همسر عبداللطیف طسوجی، مترجم کتاب «هزار و یک شب» از عربی به فارسی، اشاره کرد. همسر ملا عبداللطیف، زنی است که حتی از نام او اطلاعی در دست نیست؛ اما یک سؤال و جواب ساده میان علامه محمد قزوینی و میرزا یحیی دولت‌آبادی، دریچه‌ای را به شناخت این زن باز می‌نماید. همسر یحیی دولت‌آبادی، دختر محسن خان مظفرالملک، پسر ملا عبداللطیف طسوجی بود. محمد قزوینی در سال ۱۳۱۰ش در نامه‌ای به یحیی دولت‌آبادی، از او می‌خواهد به‌واسطه این که ملا عبداللطیف طسوجی پدربزرگ همسرش بوده، چنانچه اطلاعاتی از او دارد، در اختیارش بگذارد. میرزا یحیی در میانه پاسخش به قزوینی، روایتی را نقل می‌کند که نقش همسر طسوجی را در ترجمه «هزار و یک شب» آشکار می‌کند: «عیالش از زن‌های تحصیل‌کرده با فضل آن عهد بود و در کارهای ترجمه و تألیف، شوهر خود را کمک می‌کرد و به اقتضای زمان، آن هم در آذربایجان، فاضل و باسواد بودن این خانم را هر چه می‌توانستند پنهان نگاه می‌داشتند. اتفاقاً روزی یکی از دوستان مرحوم ملاباشی [طسوجی]، بی‌خبر بر او وارد می‌شود؛ در حالتی که او مشغول ترجمه و تألیف است و عیالش هم او را کمک می‌نماید. خانم به‌عجله در ورود میهمان سرزده، از حجره خارج می‌شود؛ بی‌آن‌که فرصت کرده باشد اسباب تحریر خود را جمع نماید. میهمان می‌بیند در جای دیگر حجره کار ملاباشی، اسباب تحریر دیگری گسترده است، بی‌آن‌که محرری بوده باشد و شاید هم حس می‌کند که محرر زن بود و خود را مستور داشت. از ملاباشی می‌پرسد و می‌فهمد که خانم عیال او این درجه فاضل است که می‌تواند در تألیفات مهم، شوهر خود را مساعدت نماید» (قزوینی، ۱۳۳۲، ج. ۸، ص. ۲۲۴۲). با این حال طسوجی در دیباچه ترجمه «هزار و یک شب» هیچ نامی از همسرش به میان نیاورده است. این جمله یحیی دولت‌آبادی که «به اقتضای زمان، آن هم در آذربایجان فاضل و باسواد بودن این خانم را هر چه می‌توانستند پنهان نگاه می‌داشتند»، از

واقعیتی دردناک پرده برمی‌دارد.

تا پیش از جنبش مشروطیت در ایران و حتی تا دوره رضاشاه پهلوی، زنان در عرصه اجتماعی از حقوق بسیار حداقلی برخوردار بودند. این نگاه که زن باید همیشه در اندرونی خانه باشد و مگر به ضرورت از خانه بیرون نیاید و چشم نامحرمی به او نیفتد، تا سال‌ها بعد، همچنان گریبان‌گیر جامعه سنتی ایرانی بود. با در نظر گرفتن این شرایط، حرکت تاج‌ماه آفاق‌الدوله در ترجمه و درج نامش بر روی آن کتاب که به صورت چاپ سنگی نیز منتشر شده، در آن زمان حرکتی کاملاً جسورانه و پیشرو بوده و از این جهت، شخصیت تاج‌ماه‌خانم را باید ستود.

زنان ایرانی در طول قرون متمادی در چارچوب‌های سنتی و مذهبی محدودکننده‌ای قرار داشتند؛ از این رو می‌توان حدس زد که اولین زنان هر یک از حوزه‌های فکری و فرهنگی جامعه ما، تا چه میزان پیشرو، متهور و شجاع بوده‌اند. در حوزه ترجمه، خانم مارگارت تایلر^۱، اولین مترجم یک اثر عاشقانه از زبان اسپانیایی به انگلیسی، در سال‌های ۱۵۴۰ تا ۱۵۹۰ م می‌زیست. خانم تاج‌ماه آفاق‌الدوله (متوفای ۹ آذر ۱۳۲۶/۱۹۴۷)، اولین مترجم زن ایرانی که حتی سال تولد او نیز مشخص نیست، در سال ۱۹۰۵ دست به ترجمه زد. البته خانم تایلر اولین مترجم در ژانر رمان و عاشقانه بود، و احتمالاً پیش از او زنانی دیگری دست به ترجمه آثار مذهبی زده بودند. به این ترتیب زنان ایرانی حدود ۴۰۰ سال از اروپا عقب‌تر بوده‌اند.

در این پژوهش با تمرکز بر زندگی و زمانه تاج‌ماه آفاق‌الدوله، کوشش شده به این سؤالات پاسخ داده شود که تاج‌ماه آفاق‌الدوله به‌عنوان نخستین زن مترجم در تاریخ ایران، در چه بستری رشد کرد، چطور اندیشید، چه چیز او را به وادی ترجمه سوق داد، اثرش دقیقاً چه ویژگی‌هایی دارد و او چه سرنوشتی را در زندگی خود تجربه کرده است.

1. Margaret Taylor.

خانواده تاج‌ماه آفاق‌الدوله

تاج‌ماه آفاق‌الدوله در ابتدای نمایشنامه «نادرشاه» خود را چنین معرفی می‌کند: «کمینه، تاج‌ماه آفاق‌الدوله، همشیره آقااسماعیل آجودان‌باشی و عیال فتح‌الله ارفع‌السلطنه طالشی». تاج‌ماه آفاق پیش از هر چیز خودش را با انتساب به برادر بزرگ‌تر خود و نیز همسرش معرفی کرده است. البته دلیل این امر آن بوده که در آن روزگار، یعنی در آستانه انقلاب مشروطیت، این برادر و همسر تاج‌ماه آفاق‌الدوله در اوج قدرت بوده و از معاریف عصر به‌شمار می‌آمده‌اند. برای بررسی پیشینه خانوادگی تاج‌ماه آفاق‌الدوله، ابتدا باید سراغ پدر او رفت. پدر تاج‌ماه، میرزا علی‌اکبر خان آجودان‌باشی زنجان، از نظامیان رده‌بالا در عصر قاجار و آجودان‌باشی اداره توپخانه بود. در تاریخ منتظم ناصری ذیل وقایع سال ۱۲۷۱/۱۲۳۳ش] آمده است: «روز عید اضحی در قریه افجه که متعلق به جناب صدراعظم است، سلام عام در حضور اقدس همایون شاهنشاهی دام‌ملکه منعقد شد. میرزا علی‌اکبر آجودان‌باشی توپخانه به تحویل‌داری کل توپخانه و اصطبل توپخانه و صد تومان اضافه مواجب نائل گردید» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج. ۳، ص. ۱۷۷۴). برادر بزرگ تاج‌ماه، اسماعیل خان آجودان‌باشی ملقب به «سیف‌السلطنه» (۱۲۶۵-۱۳۲۷)، افسر و سیاست‌پیشه قاجاری و از مخالفان نامدار مشروطه بود و از محمدعلی‌شاه حمایت می‌کرد. در آغاز سلطنت محمدعلی‌شاه، او به تهران آمد و همکاری گرمی را با دشمنان آزادی و مشروطیت آغاز کرد و بسیار مقرب شاه گردید. پس از فتح تهران به‌دست آزادی‌خواهان و خلع محمدعلی‌شاه، او را به جرم همکاری نزدیک با شاه خودکامه قاجار در سرکوبی مردم، دستگیر و به اعدام محکوم کردند و در ۱۴ رجب ۱۳۲۷ یک روز بعد از شیخ فضل‌الله نوری، در میدان توپخانه به دار آویختند. حاجی میرزا سیداحمد تفرشی حسینی در یادداشت‌های روزانه خود در تاریخ ۱۴ رجب ۱۳۲۷ نوشته است: «امروز آجودان‌باشی توپخانه را که در روز ورود سپهدار [تنکابنی] و روز بعد، توپخانه را سنگر کرده بود و جنگ می‌کرده و با خیال و اقدامات جاهلانه شیخ [فضل‌الله نوری] هم‌دست و هم‌عهد بوده، در توپخانه به دار زدند و جهان را بدرود گفت و رفت. ایران از وجود کثیف این نامرد آسوده [شد]» (تفرشی حسینی، ۱۳۵۱، ص. ۲۴۱).

برادر دیگر تاج‌ماه آفاق‌الدوله، میرزا ابراهیم‌خان آجودان‌باشی زنجان، از پیشگامان ترجمه متون نمایشی به فارسی بود و نمایشنامه «ضحاک» اثر سامی‌بیک عثمانی را در سال ۱۳۲۳ به فارسی برگرداند. جالب است که ترجمه او با ترجمه خواهرش از نمایشنامه «نادرشاه» نریمان‌اف همزمان است (اجتهادی، ۱۳۸۲، ج. ۱، ص. ۳۱۶). میرزا ابراهیم‌خان صرفاً فردی فرهیخته و اهل ادب و فرهنگ نبود. گزارش کلنل کاساکوفسکی^۱ از واقعه‌ای مربوط به ۹ سال پیش از مشروطیت، نشان می‌دهد که ابراهیم‌خان نیز سابقه‌ای نظامی داشت. او از نظر مقام نظامی همواره پایین‌تر از برادر بزرگش اسماعیل‌خان بود؛ اما لااقل در آن سال، نشان و مدال افتخار بالاتری را داشته است. بر اساس آنچه که سرهنگ کاساکوفسکی، افسر روس و فرمانده بریگارد قزاق در ایران روایت می‌کند، در آغاز صدارت میرزا علی‌خان امین‌الدوله، میان اسماعیل‌خان آجودان‌باشی (که در آن وقت رئیس ستاد توپخانه بود) و وجیه‌الله میرزا (ملقب به «امیرخان سردار»، شاهزاده قاجار که آن موقع مقام وزارت جنگ را در اختیار داشت)، مشاجره‌ای درگرفت. در اثر آن کشمکش، اسماعیل‌خان امیرتومان آجودان‌باشی را که دارای نشان درجه دوم امپراتوری روسیه بود و برادرش، محمدابراهیم‌خان میرپنج را که نشان درجه یک (آنا) و حمایل سبز شیر و خورشید داشت، به فلک بستند و تا دم مرگ زدند و ۳ روز در انبارخانه شاهی زندانی کردند (۲۴-۲۷ جمادی‌الاول ۱۳۱۵)؛ اما فردای آن روز، آن دو را با احترام تمام به وزارت جنگ انتقال دادند و حتی صحبت از این که به آنها خلعت اعطاء شود نیز مطرح شده بود. کاساکوفسکی (۱۳۵۵، ص. ۲۲۸-۲۳۴) این واقعه را از آن جهت تعریف می‌کند که بی‌ثباتی و بی‌ارادگی دولت را در آن زمان نشان دهد که هیچ چیز در آن دوام و ثبات نداشت؛ نه غضب و نه عنایت!

1. Colonel Vladimir Andreyevich Kosogovsky.

پیشینه خانوادگی همسر تاج‌ماه: فتح‌الله ارفع‌السلطنه

حکومت ارفع‌السلطنه و پدرش سردار امجد، مصادف با دوره مشروطیت در ایران بود. ریشه خانوادگی ارفع‌السلطنه به بالاخان می‌رسید. این خاندان حکومت موروثی تالش را در اختیار داشتند. پدر ارفع‌السلطنه، نصرت‌الله‌خان سردار امجد، پسر فرج‌الله‌خان سرتیپ، پسر بالاخان تالشی گیلانی [حسن‌خان بیک]، حاکم تالش و کرگنرود بود. این سردار امجد که با عناوین «سردار امجد بزرگ»، «نصرت‌الله‌خان عمیدالسلطنه»، «عمیدالسلطنه» و «سردار امجد طالشی» می‌توان او را در صفحات تاریخ ردیابی کرد، به‌گفته سیدابوالحسن علوی (پدر بزرگ علوی)، «از اشقیای زمان بود» (علوی، ۱۳۶۳، ص. ۷۹). علوی در رجال عصر مشروطیت در مورد او می‌نویسد: «ظلم‌های او که نسبت به رعایای خود در طولش کرده است، جزو ضرب‌المثل‌ها است. سن او قریب به هفتاد سال بود» (همان).

نشسته از راست اولین نفر: نصرت‌الله‌خان سردار امجد

در واقعه مشروطیت، مردم تالش سردار امجد را از منطقه‌شان خارج کرده و اموالش را غارت کردند. علوی (۱۳۶۳، ص. ۷۹) می‌نویسد: «در اوایل مشروطیت که رعایای طولش قدری آزادی پیدا کردند، بنای ضدیت را با او گذاردند و به هر وسیله بود، او را از طولش خارج کردند و اغلب دارایی او را به غارت بردند». او که پس از آن در تهران

زندگی می‌کرد، در دوره استبداد صغیر به‌دستور محمدعلی‌شاه به گیلان بازگشت و بنای کشتار مشروطه‌خواهان را گذارد و دو نفر از اعضای «انجمن ملی خلخال» را کشت و چند نفر را زیر چوب هلاک کرد (ملک‌زاده، ۱۳۸۳، ج. ۱، ص. ۶۰۳). دهخدا (بی‌تا، ص. ۴۸) در بخشی از ستون «چرند و پرند» خود در روزنامه صوراسرافیل، اشاره‌ای به آدم‌کشی‌های سردار امجد عمیدالسلطنه نیز داشته است: «... شما الحمدلله می‌دونید آدم وقتی حرصش دربیاد، دیگر دنیا پیش چشمش تیره و تار می‌شود؛ خاصه وقتی که از رجال بزرگ مملکت باشد که دیگر آن وقت قلم مرفوع است. برای این که رجال بزرگ وقتی حرص‌شان درآمد، حق دارند هر کاری بکنند؛ همان‌طور که اولیای دولت حرص‌شان درآمد و بدون محاکمه، قاتل بصیرخلوت را کشتند؛ [...] بعد از اشاره به چند نمونه مشابه...؛ همان‌طور که آدم‌های عمیدالسلطنه طالش حرص‌شان درآمد و آنهایی که طرفدار مجلس بودند سر بریدند...».

پس از فتح تهران و پیروزی مشروطه‌خواهان، عمیدالسلطنه با کمک قزاقان روس با مردم منطقه تالش بسیار جنگید تا اموال و موقعیت گذشته را به‌دست آورد؛ اما موفقیتی به‌دست نیاورد. علوی (۱۳۶۳، ص. ۷۹) می‌گوید: «عمیدالسلطنه تقریباً مدت هفت سال به همراهی قوای دولتی و بعضی اوقات هم به کمک قزاقان روسی با رعایای خود جنگ و جدل کرد و بالأخره نتوانست کاری از پیش ببرد تا در سال ۱۳۳۲ در رشت در قونسول‌خانه روس وفات کرد و جان عالمی را آزاد ساخت!». بنابراین، انقلاب مشروطیت به‌کلی زندگی نصرت‌الله‌خان سردار امجد را زیر و رو کرد تا آن‌که نهایتاً او در ۱۳۳۲ در کنسولگری روس در شهر رشت درگذشت.

عمارت باشکوهی که با نام «کاخ بیلاقی سردار امجد» در تالش شناخته می‌شود و یکی از مهم‌ترین عمارت‌های تاریخی گیلان به‌شمار می‌رود^۱، مربوط به همین شخص است. ساخت این کاخ ۲۵ سال طول کشید و سنگ‌هایش را چندصد کارگر از ارتفاعات تالش آورده بودند. این کاخ که معماری بی‌نظیری دارد، در دوره مشروطه به

۱. واقع در: تالش، بلوار امام رضا، خیابان آیت‌الله غفاری، کنار پارک شهر.

آتش کشیده شد. عمارت نصرت‌الله‌خان سردار امجد که تا ۶۰ سال پس از مشروطه به‌صورت متروکه باقی مانده بود، در دهه ۱۳۵۰ش بازسازی شد و در اختیار «جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران» قرار گرفت. این کاخ تا پایان دوره پهلوی در اختیار «هلاکو رامبد» فرزند محمدحسین‌خان سالار اسعد و نوه سردار امجد بود. این عمارت در سال‌های پس از انقلاب با حکم دادگاه‌های انقلاب مصادره شده و به بنیاد مستضعفان داده شد و بعدتر نیز تحت مالکیت هلال احمر شهرستان تالش و در اختیار سپاه منطقه قرار گرفت. در طول سال‌های گذشته با وجود پیشنهادهایی برای تبدیل آن به موزه، از جمله موزه «یافته‌های باستان‌شناسی گیلان»، همچنان به‌دلیل کاربری نظامی، امکان بازدید عمومی از آن وجود ندارد. در سال‌های اخیر صحبت‌هایی مبنی بر تبدیل آن به «موزه دفاع مقدس و فرهنگ و هنر غرب تالش» نیز مطرح شده‌است.

پسر سردار امجد، فتح‌الله‌خان ارفع‌السلطنه تالشی نیز به‌مانند پدر، با اهالی تالش و کرگانرود بدرفتاری داشت. فخرایی (۱۳۷۱، ص. ۲۱۳) می‌نویسد: «از این خان تالش به نام موجودی ظالم و ستم‌پیشه یاد شده‌است و مردم تالش از او خاطرات نامطبوعی دارند. روایت است که جوانی می‌رفت تلگراف تبریک به زعمای مشروطه مخابره کند، به دستور ارفع‌السلطنه دستگیر و دستش را داغ کردند. او از خانواده‌ای دختر خواست و چون جواب رد شنید، نوکرهایش به دستور او، دختر را ربودند و رویش نفت ریخته،

آتش زدند».

غارت کاخ سردار امجد و شروع جدایی تاج‌ماه از همسرش

در باب سرنوشت ارفع السلطنه و غارت اموال خانوادگی سردار امجد در جنبش مشروطه، ابراهیم فخرایی می‌نویسد: «بین ارفع السلطنه و اهالی کرگانرود، از جنبه خشونت اصولی خوانین از یک طرف، و اختلافات ملکی از طرف دیگر، دائماً کشمکش و نزاع بود. حاجی ملا علی نام، در رأس جماعتی از اهالی کرگانرود به انزلی آمده، مظالمی را که از عمیدالسلطنه (سردار امجد) و فرزندش ارفع السلطنه در استبداد صغیر به او و تالش‌ها رسیده بود، از داغ و درفش و بی‌عصمت شدن دختران و گوش‌بریدن‌ها و چشم از حدقه درآوردن‌ها را، به تفصیل در انجمن ملی انزلی بازگو کرد. انجمن انزلی هیئتی را برای تحقیق و رسیدگی به کرگانرود فرستاد. ارفع السلطنه که از موضوع استحضار یافته بود، از بیم آن‌که مبدا به‌دست آزادی‌خواهان دستگیر شود، در محلی دور از اقامتگاه مخفی شد. ستم‌دیدگان به مجرد این‌که از علت آمدن هیئت اطلاع یافتند، به‌سویشان شتافتند و مظالم ارفع السلطنه را یک‌یک برشمردند. هیئت اعزامی پس از استماع شکایات و استمالت اهالی، اقدام به تشکیل انجمن محلی کرگانرود و آلاان کرده، قول دادند مراتب را کما هو حق به انجمن انزلی گزارش دهند و دفع شر مفسد متجاوز را بخواهند. اما همین‌که هیئت به انزلی بازگشت، ارفع السلطنه با سوارانش به شاکیان تاخته، عده‌ای را مجروح و مقتول ساخت. اهالی کرگانرود متقابلاً به اتکای انجمن انزلی و پشتیبانی آنان به مقاومت برخاستند و چند روز پیاپی بین مردم کرگانرود و اتباع ارفع السلطنه جنگ و خونریزی ادامه داشت. فتح نهایی سرانجام نصیب اهالی شد و چون کاخ کرگانرود به آتش کشیده شد و تعدادی از اتباعش به قتل رسیدند، نیروی ارفع السلطنه در هم شکست و راه فرار را در پیش گرفت» (فخرایی، ۱۳۷۱، ص. ۲۱۲-۲۱۳).

مردم تالش در سال ۱۳۲۴ در هنگامه انقلاب مشروطیت، به‌سبب جور و ستمی که از خانواده‌های سردار امجد و ارفع السلطنه کشیده بودند، در آق‌قولر به کاخ ییلاقی سردار امجد هجوم بردند و خانواده سردار امجد پا به فرار گذاشتند (طالبی، ۱۳۷۹، ص. ۲۵۱).

این واقعه به آتش کشیده شدن کاخ سردار امجد، نقطه عطف مهمی در زندگی تاج‌ماه آفاق‌الدوله به‌شمار می‌رود و بعد از این واقعه و آواره‌شدن خاندان سردار امجد فرایند جداسدن تاج‌ماه‌خانم از همسرش ارفع‌السلطنه، آغاز شد.

سرنوشت تاج‌ماه آفاق‌الدوله

تاج‌ماه پس از پیروزی مشروطه‌خواهان از همسرش ارفع‌السلطنه جدا شد و سال‌ها برای احقاق حقوق خود تلاش کرد. بر اساس یادداشت‌های عبدلی (۱۳۷۸، ص. ۱۶۱)، هجوم و غارت خانه مجلل سردار امجد، در سال ۱۳۲۴/۱۹۰۶ رخ داد؛ در حالی‌که در دیوان عارف قزوینی، سفر وی مربوط به «احتمالاً سال ۱۳۲۷» دانسته شده که علت را می‌توان در همین رفت و برگشت خانواده سردار امجد در دوره استبداد صغیر و این‌که حداقل دو کاخ مربوط به سردار امجد، یکی کاخ تابستانی در روستای آق‌اولر تالش و دیگری در منطقه هشتپر، هر دو به آتش کشیده شده‌اند، جستجو کرد. نکته دیگر این‌که بعد از غارت و تخریب کاخ، خانواده سردار امجد، از جمله تاج‌ماه، به چمارسرای رشت کوچ کردند. تاج‌ماه نیز در نامه‌ای به آن اشاره کرده است (طالبی، ۱۳۷۹، ص. ۲۶۲). احتمالاً در سال ۱۳۲۷، کاخ ییلاقی آق‌اولر به آتش کشیده شده و خانواده سردار پا به فرار گذاشته و بخشی از آثار تاج‌ماه نیز در آن واقعه سوخت. تاج‌ماه بعد از این، روزگار خوشی نیافت. گویا بعد از مدتی از ارفع‌السلطنه طلاق گرفت. سال‌ها تاج‌ماه جهت احقاق حقوق از دست‌رفته‌اش به هر دری زد و از این سال‌ها در نامه‌های تاج‌ماه با تلخی تمام یاد شده‌است. زندگی تاج‌ماه با درگیری‌های حقوقی ادامه یافت. او برای رسیدن به حقوق از دست‌رفته‌اش دو وکیل به نام‌های مدنی، صاحب‌امتیاز و مدیر روزنامه «پرورش»، و دیگری امین‌الشریعه گرفت. تاج‌ماه آفاق‌الدوله سرانجام در نهم آذرماه سال ۱۳۲۶ ش در تهران درگذشت و در امامزاده عبدالله شهرری به خاک سپرده شد.

این تصویر توسط نگارنده در تاریخ ۱۴۰۱/۱۰/۱۴ از مزار تاج‌ماه آفاق‌الدوله در امامزاده عبدالله شهری برداشته شده‌است.

مروری بر نامه نادری

کمتر از یک دهه پیش از مشروطه، ترجمه و بازنویسی نمایشنامه‌هایی از مولیر و شکسپیر آغاز شد که موضوع «آزادی‌خواهی» در کانون آنها قرار داشت. در این میان، ترجمه دو اثر مهم از ترکی عثمانی به فارسی در سال‌های منتهی به انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ش) قابل توجه است: اولی نمایشنامه‌ای با عنوان «تئاتر ضحاک» که در ۱۲۸۱ توسط میرزا ابراهیم‌خان آجودان‌باشی امیرتومان، برادر تاج‌ماه‌خانم ترجمه شد و محتوای آن، به خیزش کاوه، سردار ایرانی علیه ضحاک، پادشاه بی‌فر و مستبد بازمی‌گشت. دومین نمایشنامه، ترجمه‌ای از نمایشنامه «نامه نادری» بود که توسط تاج‌ماه آفاق‌الدوله در ۱۲۸۳ صورت گرفت. این نمایشنامه به گونه‌ای دراماتیک و با حسرت به سرنگونی

پادشاه مستبد و مقتدر ایرانی، نادرشاه افشار می‌پرداخت (تارویردی‌زاده، ۱۳۸۵، ص. ۱۰۶-۱۰۷). البته تاریخ‌هایی که تارویردی‌زاده ذکر می‌کند، دقیق نیست. این دو اثر، در سال ۱۲۸۴/۱۳۲۳ ش منتشر شده‌اند. توجه به منشأ ترکی عثمانی هر دوی این نمایشنامه‌ها بایسته و لازم است. یکی اثر سامی‌بیک عثمانی و دیگری، اثر نریمان نریمان‌اف است.

نریمان نریمان‌اف (۱۸۷۰-۱۹۲۵) نویسنده آذربایجانی و انقلابی سوسیالیست و بلشویک بود. عاملی‌رضایی (۱۳۸۹، ص. ۲۳۰) می‌نویسد: نریمان‌اف «اصلاً ایرانی و اهل تفلیس بود». به هر تقدیر، نریمان‌اف در سال ۱۹۲۰ به‌عنوان اولین رهبر دولت «جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان» در ترکیب اتحاد جماهیر شوروی انتخاب شد. او همچنین از آوریل ۱۹۲۳ تا پایان عمرش در مارس ۱۹۲۵، عضو کمیته مرکزی حزب کمونیست اتحاد جماهیر شوروی بود. نریمان‌اف که در میدان سرخ مسکو مدفون است، جزو کسانی است که مطالب موهنی علیه حجاب، ضدیت با عزاداری عاشورا و ارزش‌های دینی منتشر کرده است و آثار او به‌دلیل وجود این موارد در ایران پس از انقلاب اسلامی تا حدود زیادی قابل‌چاپ نیست. با این حال، او از آن‌دسته از نویسندگان اهل قفقاز است که نگاه ویژه‌ای به فرهنگ و هویت ایرانی داشته و چشم‌شان به ایران بوده‌است. از این جهت، نمایش‌نامه «نادرشاه» نوشته نریمان‌اف سوسیالیست، در کنار رساله سیاسی «سیاوش عصر ما» نوشته محمدامین رسول‌زاده، اپراهای «رستم و سهراب» و «لیلی و مجنون» و «شاه‌عباس و خورشیدبانو» ساخته عزیر حاجی‌بیگف، اپرای «شاه‌اسماعیل» اثر مسلم ماقمایف و اشعار قهرمانی که در نهضت مشروطیت ایران توسط افرادی چون میرزا علی‌اکبر صابر سروده می‌شد، قرار می‌گیرد. نمونه‌هایی که شور وطن‌خواهی را در میان روشنفکران اهل قفقاز در آن سال‌ها، نشان می‌دهند (آدمیت، ۱۳۸۹، ص. ۳۴).

نمایشنامه «نادرشاه» را نریمان نریمان‌اف در سال ۱۸۹۹/۱۳۱۶، سه سال بعد از قتل ناصرالدین‌شاه نوشت (آقا عباسی، ۱۳۸۲، ص. ۱۷۰-۱۷۱). بنابراین، اشاره به وقایع ایران در زمان سقوط شاه سلطان حسین صفوی و ضرورت پیدا شدن قهرمانی مانند

«نادر» برای نجات دادن ایران، در آن برهه زمانی بی معنا نبوده است. نریمان نریمان اف پایه گذار حزب سوسیال دموکرات یا همان فرقه اجتماعیون عامیون در منطقه قفقاز بود و حیدرخان عمو اوغلی با تأثیرپذیری از او، اجتماعیون عامیون را در ایران شکل داده بود. او اولین شعبه این حزب را در آذربایجان تأسیس کرد و عده ای از افراد روشنفکر در آن عضویت یافتند. آنان با افکار نوین آشنا و برای قبول یک تغییر اساسی در ایران آماده بودند؛ از این رو پس از شروع انقلاب مشروطه، اعضای آن حزب، با دل و جان در راه موفقیت مشروطه قیام کردند (ملک زاده، ۱۳۷۳، ج. ۵، ص. ۱۰۳۸).

نفس اقدام به ترجمه نمایشنامه ای از نریمان نریمان اف، آن هم توسط یک زن ساکن منطقه گیلان، و آن هم از خانواده ای بر مسند قدرت و مخالف با آزادی خواهی و مشروطه خواهی و طرفدار استبداد، به خودی خود می بایست اقدامی متهورانه و شجاعانه در نظر گرفته شود. حال این که این اولین بار در تمام تاریخ ایران است که یک زن نام خود را به عنوان مترجم بر روی یک کتاب چاپی می نویسد. به این ترتیب این عبارت که تاج ماه در دیباچه کتاب، خود را «کمینه، تاج ماه آفاق الدوله، همشیره آقا اسماعیل آجودان باشی و عیال فتح الله ارفع السلطنه طالشی» معرفی می کند، بیشتر قابل درک است. چه بسا او با این کار می خواسته با نشان دادن انتساب خود به قدرت، امنیتی برای خویش بخرد و مشروعیتی برای اقدام متهورانه خود کسب کند.

محتوای اثر

نریمان اف در نمایشنامه «نادرشاه» با توجه به تاریخ ایران، به مسائل اجتماعی پرداخته است. این اثر جنبه ای اجتماعی داشته و به طور غیرمستقیم حاکمیت سیاسی را مورد سؤال قرار می داد (عاملی رضایی، ۱۳۸۹، ص. ۲۳۰). نمایشنامه با سقوط آخرین پادشاه صفوی، شاه سلطان حسین، به دست افغان ها آغاز می شود و با فراز و نشیب های دیگر که در کلیات، بیشتر مبتنی بر واقعیات تاریخی تنظیم یافته و از خیال پردازی محض دور است، ادامه می یابد. تصویر راهزنی نادر در بلاد خراسان، تغییر رویه او در زندگی، همراهی اش با طهماسب (آخرین بازمانده سلسله صفوی)، پیروزی هایش مقابل افغان ها و کشیدن

دندان طمع دیگر همسایگان نسبت به ایران، جدایی طهماسب از نادر، قدرت گرفتن نادر در ایران، مهم‌ترین تصمیم غیرجنگی او در دوران حاکمیتش یعنی وحدت اجباری تشیع و تسنن، کور کردن پسرش، خارج شدن از تعادل روحی و بالأخره کشته شدن این شخصیت، در این نمایشنامه ترسیم شده است. نریمان اف متأثر از عقاید وطن پرستی قرن نوزدهمی، دیالوگ‌هایی را برای نادرشاه نوشته که جالب توجه است:

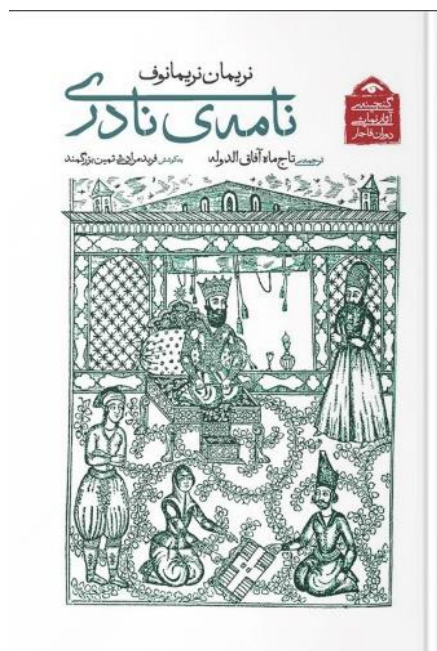
«نادر: دایی! سوگند به آفریننده زمین و آسمان و سوگند به جان رضاقلی [پسرم] که از این پس، این شمشیر در راه وطن خواهد رفت!

جواد (دست بر دل خود می‌گذارد): اکنون قدری آرام شدم... خداوند از تو خرسند باد! (دست نادر را می‌بوسد). نادر! در راه وطن شمشیر زدن نیکوکاری و خشنودی خداست. هرگاه دخمه استخوان‌های نیاکان‌مان را از دست دشمنان برهانی، یک کاری است که ایران از تو خشنود خواهد بود.

نادر: به یاری خدا با هنر این شمشیر نمی‌گذارم ملت دیگری در خاک ایران سر بلند کند...

نادر (خطاب به پسرش): پسر هنرمندم! نامور شدن با خود آسان است. لیک با راهزنی نامور شدن، خوبی ندارد. انسان باید با دانش به نیک نامدار باشد. تا این هنگام، از راهزنی و ترکتازی آنچه گفته‌ام و خودت شنیده‌ای، از سر به در کن... من راه راست را گم کرده بودم. پس از این، شمشیر در راه وطن بکش و بس. دشمن‌ها بوم را ویران کردند. زمین‌های پاک ما را از دست ما می‌گیرند. پس از این باید راهزنی [را] یک‌باره رها کرده، به وطن کمک نماییم. در این راه، نام‌برداری زیان ندارد» (نریمانف، ۱۴۰۳، ص. ۲۷-۲۸).

این کتاب اولین نمایشنامه‌درباره ایران بود که از زبانی دیگر به زبان فارسی ترجمه شد (طالبی، ۱۳۷۹، ص. ۲۶۳).

ویژگی‌های زبانی ترجمه تاج‌ماه آفاق‌الدوله

از نمایشنامه نادرشاه، جز ترجمه تاج‌ماه آفاق‌الدوله، دو ترجمه دیگر نیز موجود است (طالبی، ۱۳۷۹، ص. ۲۶۵-۲۶۶). در مورد کیفیت ترجمه تاج‌ماه‌خانم آفاق‌الدوله، هدایت‌الله بهبودی (۱۳۹۶، ص. ۱۵۹) این‌طور نوشته که «ترجمه این بانوی ادیب بر نثری استوار قرار یافته» و «به نوشته‌های عامیانه و محاوره‌ای نزدیک نیست». او البته در عین حال اشاره می‌کند: «با وجود این، ترجمه خالی از لفاظی و قلم‌اندازی منشیانه است. آذرنگ (۱۴۰۰، ص. ۳۳۱) نیز در این باب نوشته است: «نخستین مترجم زن نثری استوار داشت؛ ترجمه‌اش امین و دقیق بود؛ اما از لفاظی و عادت‌های نثر منشیانه آزاد نشده بود». طالبی (۱۳۷۹، ص. ۲۶۶) در مورد ترجمه تاج‌ماه آفاق می‌نویسد: «این ترجمه به‌لحاظ قدمت زبان ترجمه و احساسات زنانه موجود در ساخت زبان، در تاریخ ترجمه تئاتر ایران جایگاه ویژه‌ای دارد. از آنجا که در تجربه‌های اولیه متون نمایشی در ایران، مترجم خود را ملزم می‌دانست که در متن اصلی دست ببرد، این اثر نیز مطابق سلیقه تاج‌ماه تغییر کرده است؛ به‌طوری‌که وی در جایی خود را مؤلف و در جایی دیگر، خود را مترجم این نمایشنامه ذکر کرده است»؛ این در حالی است که بهبودی (۱۳۹۶، ص. ۱۶۱) می‌نویسد: «با مشاهده توضیحات مترجم در متن نمایشنامه، معلوم می‌گردد که ترجمه در کمال

امانت صورت گرفته و خالی از دخالت‌های مرسوم بوده است».

فارغ از این نکته که چقدر در ترجمه این نمایش‌نامه حفظ امانت اهمیت داشته، از نظر زبانی، کار تاج‌ماه آفاق‌الدوله شایسته توجه است. طالبی (۱۳۷۹، ص. ۲۶۶-۲۶۷) معتقد است: «در این ترجمه، تاج‌ماه سعی بسیار کرده تا از واژه‌ها و ترکیبات فارسی سره در متن استفاده کند. در سراسر متن، واژه‌هایی آمده که شاید برای اولین بار در دوره مشروطیت وارد زبان ترجمه متون نمایشی می‌شود؛ واژه‌هایی مانند «دستور»، «کنکاش»، «خداوند» (به معنی پادشاه)، «تخت و دیهیم»، «چشمداشت»، «بی‌برنایش» (به معنی بی‌غیرت) و...». اگر این نکته فرامرز طالبی را جدی بگیریم که لغت‌هایی مانند «دستور» یا «کنکاش» با این ترجمه از تاج‌ماه آفاق‌الدوله برای اولین بار وارد متون نمایشی فارسی شده باشند، آن وقت می‌توان نشانه‌هایی جالب از تأثیرگذاری زبانی آفاق‌الدوله را ردیابی کرد؛ زیرا تنها پنج سال پس از انتشار ترجمه تاج‌ماه‌خانم و از ۱۳ ذی‌قعدة ۱۳۲۸، روزنامه ارزشمندی در رشت با نام «کنکاش» به مدیریت محمدعلی حسن‌زاده (فرزند حاج حسن آقا که انقلابیون گیلان به او عقیده و اعتماد زیادی داشتند) منتشر شد (نوزاد، ۱۳۷۹، ص. ۸۳-۸۴). البته که این لغت‌ها با همین معانی سابقه بسیار دیرینه‌تری در ادبیات فارسی دارند؛ اما اگر مقصود فرامرز طالبی آن بوده که این واژه‌ها تا حدودی متروک افتاده و تا پیش از این ترجمه، در معرض استعمال نبوده و مهجور واقع شده بوده‌اند، آن‌گاه این تأثیر زبانی را می‌توان مورد توجه و بررسی قرار داد.

نامه‌های تاج‌ماه

از تاج‌ماه‌خانم مجموعه‌ای از نامه‌ها و اشعار نیز به صورت پراکنده باقی مانده است. عاملی‌رضایی در کتاب خود درباره سیر تحول جایگاه زن را در نثر دوره قاجار، در ارزیابی نامه‌های برجای‌مانده از زنان درباری دوره قاجار، نامه‌های تاج‌ماه آفاق‌الدوله، دختر آجودان‌باشی کل را به بزرگان دولتی یا به وکیل خود، در کنار دو فرد دیگر یعنی نامه‌های تاج‌السلطنه دختر ناصرالدین‌شاه به کابینه دولت و نامه‌های فروغ‌الدوله دختر دیگر ناصرالدین‌شاه به همسرش ظهیرالدوله بررسی می‌کند. در واقع، نامه‌های برجای‌مانده از این سه شخص، تنها نامه‌هایی مربوط به زنان درباری دوره قاجار بوده‌اند که عاملی‌رضایی به آنها دسترسی یافته است (عاملی‌رضایی، ۱۳۸۹، ص. ۱۹۹). این نامه‌ها، در مجموعه‌ای خطی در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران قابل ردیابی هستند و متأسفانه هنوز به چاپ نرسیده‌اند. مریم عاملی‌رضایی شیوه نگارش نامه‌های تاج‌ماه را ساده و روان ارزیابی می‌کند (همان،

ص. ۲۰۲). نامه‌های تاج‌ماه آفاق‌الدوله بیشتر پیرامون مسائل خانوادگی و ملکی نوشته شده- است. تاج‌ماه در نامه‌ای، شرح هجوم مردم و آغاز درگیری خانوادگی خود را چنین شرح می‌دهد: «در وقتی که رعایا و نوکرهای کرگانه‌رویی می‌خواستند به سر خانه‌های ما بریزند، ما به خلخال فرار کرده بودیم» (آفاق‌الدوله، بی‌تا. ص. ۲۴۰). او در جایی خطاب به سردار امجد می‌نویسد: «نمی‌دانم آن غریب‌ها را که راه فرار نداشتند، آن بزرگوار همراه برداشتند یا در آن درگیری تنها گذاشتند. اگر زنده مانده‌اند، با بارهای بنده روانه فرمایند» (همان، ص. ۲۰۷). او در ادامه نامه می‌نویسد: «حضرت ارفع‌السلطنه پدر فرزندانم، و عزت‌الله‌خان حفظه‌الله دو کاغذ تغیر به دروغ اشجع‌الدوله به بنده نوشته بود برای این‌که چرا از خانه اشجع‌الدوله به خلخال می‌خواستیم بیاییم. اشجع‌الدوله به ارفع‌السلطنه نوشت فلان کس [یعنی تاج‌ماه] با بهجت‌الدوله بدسلوکی می‌کند. آقای معظم از رشت به خلخال تغیر فرموده بودند. بنده مدتی جواب پاکت‌شان را نمی‌نوشتیم. بعد فرزندی را واسطه قرار داده، بنده این جواب را نوشتم. پس از آن‌که در کرگانه‌رو ندای «قال اهبطوا بعضکم لبعض عدو؛ لکم فی الأرض مستقر و متاع إلى حین»^۱ در رسید و آبخخور ما به جبال خلخال جنجال کشید، به وسوسه و بهتان شیاطین تعلیق‌هایی مرقوم فرمودید که تجدید مذاکره آن مضامین مکروه و اندوهگین است. همانا در اول شب یا آخر شب... [یک کلمه خوانده نشد] به قول شیخ سعدی علیه‌الرحمه، «سلطان که خشم گیرد بر بندگان حضرت/ حکمش رسد ولیکن حدی بود جفا را»؛ به ملاحظه چند جواب آن را صواب ندیده، مسکوت‌عنه مطلق قرار دادم و نیز آن جواب سعید که شب چهارشنبه آخر سال رسید، مانند زلف معشوقان، پریشان و درهم و چون دل عاشقان آشفته و دژم بود، معلوم فرمود که از بسیاری سکوت و نجابت، به ذلت افتاده‌ام. حسب‌الامر گرامی فرزندانم که جنابعالی وادار نمودید، این چند کلمه را اظهار می‌شود که هرگاه عهد می‌کند، در آتیه پیرامون آن نوع مرقومات نگردید و ترجمان گذشته را متحمل شوید... خوی خوش به بود از روی خوش ای ترکِ تار/ ورنه من باک ندارم که به خونم بکشی» (همان، ص. ۲۴۰-۲۴۱).

گویا بهجت‌الدوله، خواهر ارفع‌السلطنه نقشی بسزا در برافروختن منازعات خانوادگی تاج‌ماه دارد. تاج‌ماه بر سر مسائل مالی نیز با بهجت‌الدوله درگیری داشت: «مولا و آقای بنده و شما، مرحوم نصرت‌الله‌خان سردار امجد طاب‌ثراه این بنده ذلیل را به تمام

۱. آیه ۳۶ سوره بقره: «و فرمودیم فرود آید؛ شما دشمن همدیگرید؛ و برای شما در زمین قرارگاه و تا چندی برخوردار می‌شوید».

خواتین فامیل ترجیح می‌دادند. از فرط ملاطفت یک‌هزار و ششصد و پنجاه تومان بقیه مهریه بنده را به ذمت رسمی خود گرفته‌اند که عندالمطالبه کارسازی فرمایند. بعد از آن مرحوم، به ملاحظات چند، از جانب این‌جانب اظهار نشد. اکنون که بحمدالله رفع موانع شده، در ماه صیام تصدیق‌نامه و شهادت حجت‌الاسلام مجتهد محل را توسط سرکار آقای نصرالله‌خان به خدمت فرستادم که ادای دین موروثی خود را واجب شمارید. پدر و ولی‌نعمت با همت خود را بیش از پانزده سال مدیون نگذارید. چون بعد از رمضان هیچ اقدامی از آن مقام نشد، به‌جهت یادآوری مصدع گردید» (همان، ۱۹۶). و در نامه‌ای دیگر برای تقسیم املاک سردار امجد برای فرزندش، پیام به بهجت‌الدوله می‌فرستد و نیز به اجاره و استجاره املاک اشاره دارد (همان، ص. ۱۹۸).

دلتنگی‌ها و ناامیدی‌های تاج‌ماه بعد از فرار از آق‌قوله نهایت ندارند. بعد از بهجت‌الدوله، دده‌بیک به‌لحاظ مالی با او درگیر می‌شود: «از اوان ورود به کرگانرود، حیران و سرگردانم. به اضافه، شیطنت نیابت حکومت اداره مالیه [که] بقایای سنواتی املاک محکوم... را که آقای دده‌بیک قبول نموده‌اند، به‌مناسبت این‌که سابقاً ملک حضرت سردار [امجد] بوده، جداً از این‌جانبه مطالبه می‌نماید و به مالیات هذه‌السنه بنده می‌افزاید» (همان، ص. ۲۰۰). تاج‌ماه دده‌بیک را یک جا «غارتگر» می‌خواند و در جایی دیگر، حدود املاک مورد مطالبه از وی را یادآور می‌شود: «حاصل تعهدی از ده جریب و نیم ملک حضرت... سردار امجد، دو سه سال قبل به آقا دده بخشیده بودند که در مقابل بقیه محکوم به خود، به بنده بدهد. باقی را هم نقد پردازد» (همان، ص. ۲۱۷-۲۱۸). در تمام نامه‌های تاج‌ماه، او زنی عاصی، ویران و خشمگین به چشم می‌آید که تمام هستی‌اش را در گرو احقاق حقوق از دست‌رفته‌اش گذاشته است. تا حدی که در نامه‌ای می‌نویسد: «بعد از این، من و گرز و میدان افراسیاب» (همان، ص. ۲۴۳).

صحت مظفری و مجموعه اشعار

گویا تاج‌ماه آفاق‌الدوله کتابی نیز با عنوان «صحت مظفری» داشته که اطلاعی از آن در دست نیست (عاملی‌رضایی، ۱۳۸۹، ص. ۲۰۲). اما طالبی (۱۳۹۰، ص. ۴۹) در جایی نوشته است که از تاج‌ماه‌خانم غیر از ترجمه «نامه نادری»، مجموعه‌ای از نامه‌ها، اشعار و کتابی به نام «صحت مظفری» نیز برجای مانده است. دیوان اشعار تاج‌ماه آفاق نیز در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود.

نتیجه

گیلان عصر مشروطه به واسطه پیوندهای تنگاتنگ با قفقاز، منطقه‌ای مستعد برای پیشگام شدن در زمینه‌های مختلف برای مدرنیزاسیون کشور بود. در آن دوره تاج‌ماه آفاق‌الدوله، زنی تحصیل کرده، با ترجمه یک اثر ملی و میهنی از زبان ترکی عثمانی، نام خود را به عنوان نخستین مترجم زن در تاریخ ایران ثبت کرد. او با وجود انتسابش به خاندان‌های سلطه‌گر قاجاری، تحت تأثیر فضای مشروطه قرار داشت. تاج‌ماه آفاق‌الدوله در آستانه انقلاب مشروطیت با یک درخشش پدیدار شد و خیلی زود رو به نشیب و افول رفت و آن‌چنان که انتظار می‌رفت، منجر به تولد یک زن اندیشمند صاحب آثار فراوان در فضای فکری و ادبی اواخر قاجار و حتی دوره پهلوی نشد. زندگی او و سایر زنان پیشرو و پیشگام آن دوره نشان می‌دهد که نبود بستر مناسب برای رشد و متجلی شدن استعدادهای زنان در جامعه ایرانی، باعث شد تا درخشش نسل اول زنان تحصیل کرده و روشنفکر عملاً بی‌نتیجه یا کم‌نتیجه رها شود. پژوهش‌های دیگر در مورد زنان آن نسل و تحلیل شبکه ارتباطی و فکری آنان شاید بتواند به بازسازی نقش تاریخی زنان روشنفکر ایرانی در دوران گذار از سنت به تجدد کمک کند.

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۳۸۹ش). «دموکراسی اجتماعی و فرقه‌های اجتماعیون». اطلاعات سیاسی اقتصادی. س ۲۵. ش ۱ و ۲ (پیاپی ۲۷۷-۲۷۸). ص ۲۸-۴۳.
- آذرنگ، عبدالحسین (۱۴۰۰ش). تاریخ ترجمه در ایران از دوران باستان تا پایان عصر قاجار. تهران: ققنوس.
- آفاق الدوله، تاجماه (بی‌تا). کلیات. نسخه خطی دانشگاه تهران. ش ۳۵۵۳.
- آقاعباسی، یدالله (۱۳۸۲ش). «نقش سیاست بر نگین نمایش عصر قاجار». فصل‌نامه تئاتر. ش ۳۶. ص ۱۱۳-۱۷۲.
- اجتهادی، مصطفی (۱۳۸۲ش). «آفاق الدوله». دایره‌المعارف زن ایرانی. به سرپرستی مصطفی اجتهادی. تهران: بنیاد دانشنامه بزرگ فارسی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن صنیع‌الدوله (۱۳۶۷ش). تاریخ منتظم ناصری. تصحیح محمداسماعیل رضوانی. تهران: دنیای کتاب.
- بهبودی، هدایت‌الله (۱۳۹۶ش). درباره ادبیات نوین ایران پیش از نهضت مشروطیت. تهران: سوره مهر.
- پاولویچ، م و دیگران (۱۳۵۷ش). سه مقاله درباره انقلاب مشروطه ایران. ترجمه م. هوشیار. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- تارویردی‌زاده، سهیلا (۱۳۸۵ش). «نمایشنامه‌نویسان ایران در دوران انقلاب مشروطه». پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد، گروه هنر. استاد راهنما: امیراشرف آریان‌پور. تهران: دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز.
- تفرشی‌حسینی، سیداحمد (۱۳۵۱ش). روزنامه اخبار مشروطیت و انقلاب ایران؛ یادداشت‌های حاجی میرزا سیداحمد تفرشی‌حسینی در سال‌های ۱۳۲۱ تا ۱۳۲۸ق. به‌کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- دهخدا، علی اکبر (بی‌تا). چرند و پرند. تهران: کانون معرفت.
- روح‌بخشان، عبدالمحمد (۱۳۹۰ش). «فرهنگ کهن نمایش همراه با اولین‌ها». مجله بخارا. ش ۸۴. ص ۵۴۷-۵۵۰.
- طالبی، فرامرز (۱۳۹۰ش). در جست‌وجوی هویت انسانی. رشت: فرهنگ ایلنا.
- _____ (۱۳۷۹ش). «تاجماه آفاق‌الدوله، نخستین زن مترجم نمایشنامه در ایران». در

- گلزار خاموش: یادنامه بانو راضیه دانشیان (گلبن) همراه با مقالاتی درباره زنان. به کوشش محمد گلبن. تهران: رسانش.
- عاملی رضایی، مریم (۱۳۸۹ش). سفر دانه به گل: سیر تحول جایگاه زن در نشر دوره قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۰ق). تهران: تاریخ ایران.
- عبدلی، علی (۱۳۷۸ش). چهار رساله در زمینه تاریخ و جغرافیای تالش. رشت: گیلکان.
- علوی، سیدابوالحسن (۱۳۶۳ش). رجال عصر مشروطیت. به کوشش حبیب یغمایی. بازخوانی و تجدید چاپ به کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- فخرایی، ابراهیم (۱۳۷۱ش). گیلان در جنبش مشروطیت. تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- قزوینی، محمد (۱۳۳۲ش). یادداشت‌های قزوینی. به کوشش ایرج افشار. تهران: دانشگاه تهران.
- کاساکوفسکی، ولادیمیر (۱۳۵۵ش). خاطرات کلنل کاساکوفسکی. ترجمه عباسقلی جلی. تهران: چاپخانه کاویان.
- ملک‌زاده، مهدی (۱۳۸۳ش). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. تهران: سخن.
- _____ (۱۳۷۳ش). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. تهران: علمی.
- نریمانف، نریمان (۱۴۰۳ش). نامه نادری. ترجمه تاج‌ماه آفاق‌الدوله. تهران: نشر دوران.
- نوزاد، فریدون (۱۳۷۹ش). تاریخ جراید و مجلات گیلان (از آغاز تا انقلاب اسلامی). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.